

ROZHLEDY

Druhé vydání náměšťské mluvnice (1543) znovu nalezeno

PODNĚT K ÚVAHÁM O HLÁSKOSLOVÍ, TYPOGRAFII
A EDIČNÍ TECHNICE

Ondřej Koupil

[ÚSTAV PRO JAZYK ČESKÝ AV ČR, V. V. I.]

V prosinci 2014 jsem vedl s Petrem Voitem elektronickou korespondenci o tom, jak se dívat na jednu informaci neproblematicky uváděnou v sekundární literatuře a v příručkách — že první gramatika češtiny, tzv. náměšťská mluvnice Beneše Optáta, Petra Gzela a Václava Philomatha (1533), byla podruhé vydána v Norimberku roku 1543, jak o tom informuje opis jejího textu v rukopise mluvnice spojované s Janem Blahoslavem (a vydání v Praze 1588 je tedy třetí a 1643 čtvrté). V tom dialogu jsem byl za skeptika ochotného prohlásit norimberské vydání za chiméru nebo za omyl tradovaný v literatuře a Petr Voit za optimistu, který radil druhé vydání náměšťské mluvnice v souladu s příručkami do seznamu tisků 16. století, o jejichž existenci víme, ale z jejichž nákladu se nedochoval žádný exemplář. Byl to Petr Voit, kdo nakonec využil všem nabízenou možnost nahlédnout do digitálních katalogů knihoven po světě a identifikoval jeden dochovaný exemplář pohřešovaného tisku v mnichovské univerzitní knihovně (Bibliothek der Ludwig-Maximilians-Universität München, digitalizát zpřístupněn na adrese: <<http://epub.ub.uni-muenchen.de/24443>> a teď i na adrese: <<http://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/mluvnice/digitalni-kopie-detail/NamGram1543>>). Vzácná knížka je tam uchovávána jako první část konvolutu se signaturou 0014/W 8 Philol. 748#1.

Tradice české gramatikografie náměšťskou mluvnici začíná. Její český text, primárně příručka náměšťských překladatelů Nového zákona nebo obecně Bible do češtiny, zahajuje teoretické, reflektované budování konvence literární češtiny na základě biblického hagiolektu. Reflexe češtiny v takovém prestižním postavení začíná od tohoto textu dále zaujímat své centrální místo v kulturní sebeidentifikaci český mluvících obyvatel českých zemí — v tomto

smyslu patří do domácí „literatury“, když ji pojmáme široce, jako literami tržovanou slovesnou kulturu.

Jen na okraj, trochu na obhajobu, proč psát o mluvnicích v literárněvědném časopise, poznamenejme, že studium gramatiky může bádání o vyšších literárních výkonech přispět i přímo. Jeden konkrétní příklad se týká náměšťské gramatiky a souvisejícího překladu Nového zákona. Robert Dittmann na základě srovnávání náměšťského *Nového zákona* (1533) a jeho potenciálních předloh konstatoval, že Optát s Gzelem vycházeli nejspíš z třetího vydání Erasmova novátorského latinského tlumočení (*Novum testamentum omne* [1522]; DITTMANN 2012: 97). Když zkoumání rozšíříme mimo samotný biblický překlad i na pomocné texty, jako je právě náměšťská gramatika, můžeme najít další stopy překladatelských předloh. Pozorné čtení náměšťské gramatiky může například Dittmannův závěr jen podpořit drobným, ale významným detailem: podle fol. C2^r náměšťské mluvnice (1533) užívali tiskaři Erasmova Nového zákona v konkrétním biblickém verši (Jan I,14) dvojteček místo závorek — a to se ve frobeniovské tiskárně stalo právě až od třetího, opraveného vydání Erasmova překladu. Petr Voit nabádá v otázce předloh používaných náměšťskými překladateli a tiskárnou k hledání nejenom textových, ale i typografických vzorů. Když tedy přidáme hledisko typografické a pohlédneme na titulní stranu *Nového zákona* 1533 a překladů Erasmových, zjistíme, že z prvních čtyř Erasmových vydání, která jako předloha pro náměšťský pokus přicházejí v úvahu, obsahuje druhé a třetí na konci textu slovo *morbis* („neduh“). Náměšťští tu překládali, neskládali titul tisku nově. Erasmovo třetí vydání 1522 má zároveň v titulu ustupující sazbu. Použijeme-li vyjmenované znaky postupně jako omezovací kritéria, vyjde nám stejný výsledek jako Robertu Dittmannovi při analýze translatologické: předpokládáme, že v Náměšti byl k dispozici tisk latinsko-řeckého Nového zákona z roku 1522; možná samozřejmě i jiné, ale pro minimalistické vysvětlení dosud zkoumaných míst stačí hypotéza s jedním tiskem.

Zkoumání interpunkce a typografie kombinované s hledáním klíčového slova mohlo posloužit jako pomocné potvrzení Dittmannova konkrétního závěru. V tomto pojednání má ale taková informace smysl jen jako upozornění obecné: mluvnice nejsou jen lingvistické prameny a mají své místo při zkoumání staršího písemnictví vůbec — jsou jeho součástí a poskytují překvapivé množství filologicky platných důkazů pro literární a kulturní historii.

Cílem následujícího textu je však zůstat u náměšťské gramatiky a představit dosavadní zprávy o jejím druhém vydání (I), popsat dochovaný exemplář norimberského tisku 1543 (II), srovnat ho s vydáním prvním a naznačit možnost výkladu a srovnání dalších (III). Závěr shrne problematiku do několika bodů (IV).¹

1 Zkratky gramatik odpovídají úzu digitální knihovny modul digitalizovaných mluvnic <<http://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/mluvnice>>. V citátech v uvozov-

I.

Že se tisk náměšťské mluvnice pořízený v Norimberku v roce 1543, deset let po vydání na západní Moravě, uváděl v bibliografiích a měl tam své pevné místo, i když nebyl znám žádný dochovaný exemplář, je dáno především tím, že ho uvádí jako svou předlohu rukopis *Grammatiky české* (BlahGram), objevený a vydaný v 19. století (BLAHOSLAV 1857). Její autor „I. B. P.“ byl identifikován jako Jan Blahoslav z Přerova. První část rukopisu obsahuje opis starší tištěné mluvnice náměšťské a na fol. 156^b je opsán i explicit tisku: „knížka tato [...] podruhé vytištěna v Nermberce, skrze Jana Günthera, léta Páně 1543“ (IDEM 1991: 160).

Nebyl důvod předpokládat, že autor tohoto zápisu zaměnil jak místo vydání (Náměšť nad Oslavou), tak rok publikace (1533). Existence vydání navíc nepůsobila jako nepředstavitelná: tiskař Günther později přesídlil na Moravu (Prostějov, Olomouc), a tak se zdálo možné, že reflexe češtiny a vydání příručky o češtině pro něj mohly být z obchodního, nakladatelského hlediska perspektivní už dřív.

O malém rozšíření knihy v tomto druhém, norimberském vydání (o nákladu bychom jenom spekulovali) v českých zemích svědčí nejen to, že dnes tu není registrován žádný exemplář, ale také přetisky náměšťské gramatiky v Praze. Ten z roku 1588 (KOUPILOV 2015a: 105–109) aspoň deklaruje, že je v něm gramatika vydána „**podruhé**“ (NÁMGRAM1588: G8^r). Jezuitské vydání z roku 1643 (KOUPILOV 2015a: 117–127) pak na Dačického pražský tisk 1588 navazuje a samo se čísluje jako třetí (NÁMGRAM1643: titulní strana). Domácí tradice tedy znalost norimberského vydání v 16. a 17. století neprojevuje — v tištěných pramenech vlastně nic nechybí.

Neproblematické tradování výše uvedených údajů narušil Maximilián Schimek ve své příručce *Handbuch für einen Lehrer der böhmischen Literatur*. Uvedl, že náměšťská mluvnice byla poprvé přetištěna v roce „1548 zu Proßnitz bei

kách používáme grafickou konvenci modulu, **polotučný řez písma znamená švabach**, **polotučný kurzivní fraktur**, základní řez antikvu a *kurziva kurzivu*; v uvozovkách jsou v hranatých závorkách [] ediční vsuvky a vynechávky, v špičatých závorkách < > rozepsané zkratky. Mimo uvozovky je *kurziva* znamení pravopisné transkripce, špičaté závorky uzavírají abstrahované grafické symboly (littery bez identifikace konkrétního písma), hranaté závorky zjednodušeně zaznamenanou výslovnost.

Za možnost nahlédnout do rukopisu druhého dílu vznikajícího obsáhlého inventáře českého a moravského knihtisku „mezi pozdní gotikou a renesancí“ (srov. VOIT 2013) v kapitole o Náměšti vděčím Petru Voito, stejně jako za dlouhé debaty o jazyce a knižní kultuře doby. Poděkování témuž učenci bych měl za poskytnuté informace opakovat u pasáže o grafické úpravě norimberského tisku 1543. Anonymnímu recenzentovi děkuji krom jiného za podnět zvážit a projasnit pasáže textu týkající se vztahu historické gramatiky, pravopisně-typografického pole a ediční techniky.

Johann Günther (w Proftšgowě v P. [!] Günthera)“ (SCHIMEK 1785: 66). Jde ale podle všeho o údaj zavádějící. Schimek odkazuje na popis tisků u Dobrovského v časopise *Böhmische und mährische Litteratur auf das Jahr 1780*. Dobrovský sice píše, že „*einen Nachdruck von diesem Büchlein, den Johann Günther zu Proßnitz 1548 veranstaltete, besitzt Herr von Neuberg*“ (DOBROWSKY 1780: 166) — jenomže miněným tiskem ve sbírce dobrého rytíře nebyla mluvnice, nýbrž další vydání textu z Optátova *Isagogika* (OPTÁTISAG1535), o kterém Dobrovský píše výše. V Neuberkově sbírce tedy nejspíš byla učebnice pravopisu a aritmetiky *Knížky početní* (*Knihopis*, č. 6 641), opravdu vydaná u Günthera v Prostějově roku 1548, a Schimek údaj vztáhl na náměšťskou mluvnici jako takovou. Zarážející je snad jen to, že Schimek cituje — jakoby podle tisku samotného, jakoby de visu — i český údaj o místě vydání a tiskárně s překvapivým „*P.*“ (snad = pana?; v *Knížkách početních* stojí „*v Iana*“). Že by však šlo o nějaké další vydání náměšťské mluvnice, které skutečně někdo viděl a popsal, zatím nepředpokládáme, protože se nabízí snadné, minimalistické vysvětlení: mylná informace mohla vzniknout vztažením Dobrovského slov na náměšťskou mluvnici.

V dalších bibliografických soupisech se nadále počítá jen s vydáními 1533, 1588 a 1643. Když Ignác Hradil s Josefem Jirečkem vydávali rukopis zmíněné *Grammatiky české* objevený „w letě r. 1855“ (BLAHOŠLAV 1857: XII), napsali v předmluvě slova, která vnesla do této tradice mírný zmatek. V hlavním textu uvedli, že ve vydávaných partiích náměšťské mluvnice užívají „toho prawopisu, který se nacházel u vydání Normberském 1593“ [sic]. A upřesnili: „Ačkoli jsme tohoto před rukami neměli, však se z Rukopisu našeho [tedy rukopisu *Grammatiky české*], z prawidel w Orthographii položených, jakož i z porownání s vydáním Pražským od l. 1588 dosti bezpečně ustanowiti dalo, jak Normberské vydání tištěno“ (IBID.: XIII).

Badatel znejistí ještě víc na začátku poznámky pod čarou: „[...] známa sauto vydání: Náměšťské 1533, Normberské 1543, Prostějovské 1543, Pražské dvojí 1588 a 1643“ (IBID.). K vysvětlení bibliografické augmentace údajů ale nakonec vede zbytek poznámky pod čarou: „W Prostějovském vydání jen orthographi Optátowa se nachází“ (IBID.: XIII).

Tedy:

- Norimberské vydání obsahuje celý text gramatiky a v hlavním textu Jirečkově a Hradilově mělo nejspíš stát datum 1543 jako v poznámce; je to datum známé z rukopisu *Grammatiky české* a editoři výslovně říkají, že tento norimberský tisk neměli k dispozici; datum 1593 je omyl, datum 1543 bylo převzato z rukopisu.
- Prostějovské vydání obsahuje jen ortografii. Opět předpokládáme omyl v datu: mělo se číst 1548 a jde o stejnou informaci jako u Dobrovského a Schimka, totiž odkaz na *Knížky početní* z roku 1548.
- Ostatní zmíněná vydání (1533, 1588 a 1643) známe.

Zbytek bibliografického příběhu je dopovězen v *Knihopise*. Jako č. 18 149 figuruje v II. díle (staré tisky) norimberské vydání, známé z rukopisu *Grammatiky české*, jako nezpochybněné, ale opatřené pověstným elegickým „Nezjištěn žádný výtisk“. V digitálním *Knihopise* je informace o tiskaři opřena o přehled norimberského knihtisku ve vztahu k českým zemím z pera Petra Voita (VOIT 2010: 450), který mohl údaj převzít z výše uvedeného opisu v *Grammatice české*, dosud jediného pramene informací o norimberském vydání náměšťské mluvnice.

Ani Gerd Freidhof, který vydal tiskem faksimile vydání gramatiky z let 1533 a 1588, při ediční práci žádný exemplář náměšťské mluvnice 1543 nepoužil: „Nicht feststellen konnten wir bisher ein Exemplar der Nürnberger Ausgabe von 1543 (bei Johannes Günther), der direkten Vorlage für die Grammatik BLAHOSLAVs...“ (OPTÁT — GZEL — PHILOMATHES 1974: VI). Předpokládal faktickou identitu textů z let 1533 a 1543, jak vyplývala ze srovnání náměšťského tisku 1533 a opisu v *Grammatice české*: „Aus einem Vergleich der Ausgabe von 1533 mit der Fassung BLAHOSLAVs ersieht man jedoch, daß die beiden Drucklegungen von 1533 und 1543 mit Ausnahme geringer orthographischer Unterschiede weitgehend identisch sein müssen“ (IBID.: VII).

Závěr tohoto přehledu je jednoduchý: norimberské vydání náměšťské mluvnice neměl podle nám dostupných informací nikdo z písařích bibliografů, editorů a filologů po Blahoslavovi v rukou. Tvzení o jeho existenci a jeho obecných vlastnostech (textová blízkost k vydání 1533) se opíralo jen o opis v unikátním rukopise *Grammatiky české*.

II.

Proč je důležité zabývat se druhým vydáním tohoto textu, když dokonce vypadlo z domácí tradice, nebylo známo a nepřináší na první pohled nic nového?

1. Na prvním místě stojí inventarizační povinnost: je potřeba toto vydání zaznamenat jako jiné staré tisky.
2. Je to předloha pro *Grammatiku českou*, a tedy i pomůcka a podklad pro její vydávání.
3. Je to druhé vydání téhož textu v jiné tiskařské dílně, v jiné zemi, ale časově zanedbatelně vzdálené: naskýtá se tedy jedinečná možnost nahlédnout do dobové recepce náměšťské mluvnice 1533. Otázka zní: **jak** byla gramatika přetištěna?
4. Znamená fakt druhého vydání v roce 1543, že se už tak brzy po prvním vydání na trhu nenabízely exempláře prvního vydání? To je otázka dokreslující představu o cirkulaci a obchodním koloběhu dobové literatury.
5. Jednou z otázek detailnějších bylo také, zda pokračoval pytlíkovský experiment s antikvou (gotikoantikvou) pro češtinu, který byl započat právě vydáním náměšťské gramatiky a pak náměšťského *Nového zákona* 1533.

Než se otázky začnou zodpovídat, nutno se s tiskem seznámit. Text je vytištěn na osmi arších signovaných, ale bez paginace (číslo stran ostatně nemá ani vydání z roku 1533). Nekomplikovaná kolace A–G⁸ naznačuje, že text jednak nekopíroval rozvržení na papír z prvního vydání (A–K⁴), jednak byl profesionálně rozmístěn tak, aby byl maximálně využit papír. Jiná než v prvním vydání je i grafická úprava knihy.² Na titulní straně je vlastní nadpis obklopen bordurou s dřevořezem na dobově oblíbený crnachovský námět nazývaný *Zákon a milost*. Tuto borduru tiskař Günther použil i v jiných tiscích a přivezl si ji z Německa na Moravu. Námětově byla bordura ke gramatice připojena jen velmi volně, spíš jako nejreprezentativnější ozdoba, která byla v té době u Günthera k dispozici (na okraj: náměšťská mluvnice 1533 byla v době svého vzniku vnímána jako pomůcka k práci s Biblí, a teologický námět tedy nepůsobil jako úplně nesouvisící). Ještě volnější vztah k obsahu má ilustrace na fol. Ar^r: na nepodepsaném dřevořezu nad dvojversím ze sbírky *Disticha Catonis* (I,10) tam před stylizovanou pecí s plameny sedí na trojnožce muž a opracovává (natírá?) předmět na stole.

Co je důležité z hlediska dějin české knižní kultury a vlastně i dějin prapovpisu: norimberská tiskárna opustila náměšťský experiment s použitím antikvy (gotikoantikvy) pro sazbu českého textu (srov. VOIT 2008: 57–60, heslo „Antikva [Čechy a Morava]“; KAŠPAR 1974). Pokus, inspirovaný erasmovskými tisky basilejské Frobeniovy tiskárny a uskutečněný právě v náměšťské mluvnici a v *Novém zákoně* Optátově a Gzelově, spočíval v tom, že latinské i české titulky byly sázeny rozpálenými verzálkami bez diakritiky (a proto se spřežkami) a minuskule našly uplatnění v četných odkazech na biblická místa in margine. Mimo náš aktuální komparační zájem je poznatek, že písmo užívané v Náměšti se přinejmenším ve verzálkách velmi blíží frobeniovskému a František Muzika, který mu ve 20. století vytýkal například tvar litery <M> jako neumělý, formuloval své hodnocení „nepěkné kresby“ (MUZIKA 2005: 112) spíš v souřadnicích pozdější, nebo dokonce moderní estetiky — dobově bylo takové <M> obvyklé a mezi verzálkami zaráží spíš tvar <W> s oblou pravou stranou (tato litera nejspíš neměla v erasmovských latinsko-řeckých tiscích, s kterými v Náměšti pracovali, žádnou předlohu). Shodou okolností znovu František Muzika dosvědčuje, že problémy s dvojitým <W>/<w> nastávaly při prvních užitích antikvy pro nelatinské texty i jinde v Evropě: v tiscích se občas najde litera, která byla „zřejmě vypůjčena z kasy“ (MUZIKA 2005: 110) jiného písma.

Pohled na titulní stranu norimberského tisku vyvolává zdání, že se antikva v tisku pro češtinu používá i tady, ale jde jen o slovo „GRAM-|matyka“ na začátku titulu, jehož první část je antikvou vysázena. Další české titulky

2 Petr Voit navrhl vysvětlit, proč se v Norimberku nepostupovalo nejlevnější cestou stránkového přetisku, tím, že předlohou tisku nebyl náměšťský tisk, ale rukopis. Z jazykového hlediska takového předpokladu není zapotřebí a muselo by naopak platit, že obě tiskárny tiskly rukopis i v ortografických detailech velmi věrně.

už používají velkou vyznačovací frakturu; ty latinské ovšem sázeny antikvou jsou (verzálka a minuskule). Lze tedy odpovědět na výše položenou otázku číslo pět: v Norimberku od experimentu upustili, tisk má vzhled mnohem bližší konvenci hlavních českých tiskáren.

Norimberské vydání na jednu stranu nepodniká experiment s antikvou, na stranu druhou je přístupnější čtenářům: jsou v něm rozvedeny zkratky a víc respektovány zavedené grafické konvence. Aniž se vydáme na nejisté stezky úvah o tom, do jaké míry bylo napodobení basilejských tisků v Náměšti „humanistické“, musíme připustit, že obě „strany“ zmíněné v předcházející větě jsou nejspíš strany jedné mince: mince čtenářských očekávání a tolerance k porušení nějak už nasazených zvyklostí českého knihtisku. Hodnocení přenecháváme povolanejším, k popisu faktu samého už nepatří.

K obsahu gramatiky je už tady zapotřebí poznamenat, že náměšťský text je v norimberském vydání věcně v zásadě věrně reprodukován. Jak bylo patrné už z porovnání s opisem v rukopisné *Grammatice české*, nedošlo k žádným redukcím nebo důležitým modifikacím. Najdeme tu tedy Optátovu a Gzelovu dedikaci celého dílka Václavovi z Lomnice a na Náměšti (fol. A2^r až A3^r) a dále Optátovu a Gzelovu pravopisnou příručku „Orthographia“ (fol. A3^v až B6^v) o dvou „stránkách“, tedy oddílech: oddílu o repertoáru liter a oddílu o používání interpunkce. Následující druhá komponenta, psaná Václavem Philomathem a pojednávající o problémech s překládáním Písma podle jednotlivých slovních druhů („Etymologia“, fol. B6^a až G8^v), není z nedostatku místa — nebo možná i jako projev pojetí gramatiky jako jednotného celku — zahájena na nové straně. Philomathův text začíná bezprostředně za dílčím explicitem ortografické části a řádný titulek najdeme až za předmluvou (fol. B8^r) — to však už odpovídá náměšťskému vydání, kde konec pravopisné části vyšel (vlastně náhodou) na konec stránky.

Co do slovních informací se od náměšťské edice podle očekávání odlišuje explicit norimberské edice na fol. G8^v, bezprostředně pod textem. Část obsahu byla známa z opisu v *Grammatice české*, ale znění není úplně shodné — v opise je výpustka:

„A tak dokonána geſt Knijzka tato potřebná/ y také vžitečná. Kteráž prwé w Czeſkém yazyku byla wydána/ a teď po druhé g<eſ>t wytiffněna w Nornberce ſkrze Iana Günthera/ nákladem Martina Knijhaře obyweatele w Starém Mieſtě Pražſkém. Léta etc. M. D. XXXXIII.“

Zvláštní formulace o předchozím vydání vznikla obměnou formulace starší: Náměšťští se chlubilí prvenstvím, tím, že taková gramatika dosud vydána nebyla. Teď se naopak uvádí, že jde o vydání druhé a že mluvnice už jednou vydána byla. Máme tu dále jméno dobře známého tiskaře (VOIT 2008: 322–324 [heslo Günther Jan]), a naopak jméno staroměstského měšťana Martina Kníhaře (nebo jen *kníhaře*?), které v dějinách české knižní kultury dosud zvláštní místo nemá (VOIT 2008 ani Chybův slovník knihtiskařů ho neznají).

Základní text gramatiky je vysázen švabachem — v systému značení písem užívaných u nás v 16. století, jak ho vypracoval Petr Voit, jde o švabach č. 2 (IDEM 2011a: 146nn). V repertoáru písmen zaznamenáváme na začátku mezi prvními dvěma vydáními celé náměšťské gramatiky jediný rozdíl. Na fol. A4^r nacházíme v norimberském vydání jen malé , kdežto náměšťský tisk disponoval v roce 1533 (fol. Ar^v) jen literou <β> (ve slitku <bě> měla ovšem litera v textu z prostorových důvodů tvar , aby mohl být nad střed slitku umístěn háček). Je to variabilita v rámci švabachu historicky vzniklá, primárně bez ortografické sémantiky (KOUPIL 2012: 119). Zajímavé je, že náměšťský tisk přesto už ve složce B literou disponuje (např. „by“ na konci fol. B2^r). Ze situace v obou tiscích vyplývá, že se nepočítalo s jakýmkoli sémantickým rozdílem mezi těmito dvěma literami.

Když už jsme u zkoumání podobných liter, neodpustíme si poznámku, která se týká spíš samotné náměšťské mluvnice a dalších tisků 16. století než popisu nově identifikovaného norimberského vydání. Zatímco se pozornost badatelské obce chytá výkladu liter /<β> a <ɫ>/<ɮ>, víc by ji mohl zaujmout explicitní popis dvojí výslovnosti litery <w>, pozičně podmíněné výslovnosti zčásti uchováující staročeské bilabiální [w] (1533: B2^v–B3^r; BLAHGRAM: 49^v to nijak nekomentuje).

Oba tisky, jak odpovídá dobovým zvyklostem, mají jen literu <û>, ne ještě <ũ>. Kroužkované <û> se prosazovalo od konce třicátých let 16. století a větší nově až v jeho 2. polovině (PORÁK 1983: 63n).

Oba tisky užívají kromě základních liter i slitky <bě>, <mě>, <ně>, <pě>, <tě>, <vě> i <dě> (v tisku 1533 se vyskytuje i kombinace <de>). V sliticích je háček umístěn tak, že zasahuje nad obě „littery“ — slovy náměšťské gramatiky je pak „Wrrffek [...] **mezy některými literami**“ (1533: B3^v; srov. 1543: B2^r). Na okraj pro filologickou obec zdůrazněme, že <e> tu navzdory formulaci není samostatná kovová litera, jaksí opatřovaná diakritikem, které by se kladlo „mezi“ dvě littery. Není to v těchto případech ani tak, jak to popisoval Jaroslav Porák — že „v tiskařském úzu bylo znaménko [...] součástí litery *e* a časem se přeneslo z jejího levého horního okraje na střed“ (PORÁK 1983: 37). V náměšťském i norimberském tisku se používá slitek (fyzicky tedy jeden předmět), který má diakritikon blízko svého středu. Jednoduchým indikátorem, že jde o jednu literu, slitek, je, že diakritikon nemohlo přesahovat hranici kresby dvou samostatných liter.

Jaké jsou mezi vydáními 1533 a 1543 rozdíly v užívání liter? Na první pohled zaujme, že v Norimberku jenom málokdy sáhli k značení vokalickej délky zdvojením liter (<aa>, <ee>); jen <ij> se používá pro [i] běžně; přesto se přetiskuje s celým textem také odstavec o možnosti značit délku právě zdvojením vokálu (NÁGRAM1533: A3^v). Najdeme však i významné výjimky, svědčící o tom, že když byl (praktický a prostorový) důvod, zdvojovali littery i v Norimberku, a to na místě, kde se to v Náměšti nedělo: 1533: C2^v „**znamenité**“ | 1543: B6^r „**znamenitee**“ — jde o mimořádně řídký řádek.

Jiným výrazným rozdílem v ortografickém užívání liter je opuštění experimentálního minimalismu u verzálek na začátku slov, inspirovaného Erasmovou edicí Nového zákona. Norimberské vydání jich přidává.

Odpovězme tedy na zbývající výše položené otázky a výzvy. Po zpřístupnění tisku lze opravit knihopisný údaj o tom, že se nedochoval, a zaplnit běžné položky jeho knihovědného popisu de visu (ad 1). Detailní srovnání s opisem BlahGram zůstává jako pracný budoucí úkol. Níže naznačíme aspoň základní problémy. V tomto směru se rozšířily možnosti textové kritiky a přesnějšího čtení BlahGram. Edice BlahGram mohou nadále počítat například s tím, že v BLAHGRAM: 11^v nemá být *poyt'* (BLAHOSLAV 1991: 24), ale *fóyt* — tedy nemusíme předpokládat změnu mezi prvním a druhým vydáním, jen opravíme čtení rukopisu (ad 2). Gramatika byla přetištěna v zásadě věrně co do obsahu a níže ukážeme detaily, kterými se obě vydání liší (ad 3). U otázky, zda se už po deseti letech nedostávalo v prodeji exemplářů prvního vydání, lze odpovědět jen spekulativně: asi ano, když se tiskaři a nakladateli vyplácelo podniknout nové vydání (ad 4).

Kdybychom zprávu o norimberské edici ukončili tady, bylo by na ní málo zajímavého. Rozdíly mezi tisky však existují a má smysl srovnávat — jen se ty difference týkají detailů grafických a ortografických.

III.

Teprve opustíme-li rovinu běžného čtení textu a začneme-li sledovat, jak je stejný text zapsán — kdy stejně a kdy jinak —, vyniknou rysy norimberského tisku, které rozšíří naše vědomosti nejen o tomto druhém vydání, ale o způsobech čtení českého tištěného textu v první polovině 16. století vůbec.

Primárně jsme tady srovnali vydání 1543 a 1533. Texty obou tisků jsme sice kolacionovali v úplnosti, ale na tomto místě nemá smysl podat tabulku všech drobných rozdílů. Nabízíme typy rozdílů, které jsou různě poučné. Okruhy změn číslyjeme. Je důležité předznamenat, že nejen obsahově, ale i pravopisně je většina textu norimberského vydání, i v drobných nepravidelnostech, jako je stejnoslabičné *aj/ej*, v podstatě napodobením tisku náměšťského. To je očekávatelná situace: kdo v této době zvládl kódování složitějšího českého textu do dobového tiskařského pravopisu v obvyklém písmovém repertoáru, vyřešil jistým způsobem problém i pro jeho další vydavatele, založil konvenci, kterou bez vážného důvodu nebylo zapotřebí měnit — bylo to nevhodné, neekonomické. Nezapomeňme na to: **přetiskovatelovým primárním zájmem**, a netýká se to jistě jen gramatik češtiny, **bylo text neměnit, slovně ani ortograficky**. Kázal to zákon vydávání nejmenší možné energie, tlak ekonomický, časový a vlastně i podmanivá moc jednou už vytištěného slova.

Je tu ještě jeden, obecnější důvod, proč o těch dvou tiscích psát: berme celou následující komparaci i jako pokus ohledat obecné vlastnosti procesu přetisku v 16. nebo 17. století. Jedním z úkolů tohoto textu je upozor-

nit na význam srovnávání zdánlivě stejných textů v různých tiscích. Tady se můžeme naučit chápat pravopisná řešení ne v abstrakci „pravopisného systému“, ale v realitě řešení stejného úkolu v různých okolnostech; takřka na každé stránce zvlášť, ale přitom na stejné materii. Dosti teoretizování. V následujících odstavcích uvádíme reprezentativní příklady rozdílů mezi náměšťským tiskem 1533 a norimberským 1543 (za datem tisku je označení folia a transliterovaný doklad).

1. CHYBY. V norimberském přetisku se samozřejmě setkáváme s obvyklými tiskovými chybami, při kterých vznikne z textu v očích tvůrců přijatelného nepřijatelný nebo nezamýšlený: 1533: D2^v „**panom**“ | 1543: C4^r „**pauom**“; 1533: D3^r „**in<n>telligetis**“ | 1543: C4^v „**intelligitis**“; 1533: D3^v „**memores**“ | 1543: C6^r „**mores**“ (v dochovaném exempláři je u této chyby dopsáno perem „me“); 1533: D2^v „**fiuifet**“ | 1543: C4^r „**finiffet**“ (zdvojení liter <f>, ale zároveň záměna <u> a <n>); 1533: F1^r „**položijm**“ | 1543: D6^r „**položim**“ (pro izolovanost vykládáme tento případ jako pouhé opomenutí, vynechání litery <j> — srov. podobně 1543: F1^r „**s lidem nassim**“); 1533: F2^v „**Yacýs Epikureowé**“ (= lat. *Epicurei*) | 1543: D8^v „**Epikurowé**“ (nejspíš jen přehlédnutí); 1533: F2^v „**quoddā**“ (= *quoddam*) | 1543: D8^v „**quodam**“; 1533: K1^v „**Bieda mně**“ | 1543: G6^v „**Běda mne**“; 1533: C2^v „**čiftau latinau**“ | 1543: B6^v „**giftau latinau**“ (vzácná záměna slov způsobená omylem při čtení předlohy nebo v kladení liter).

Takovéto chyby neřeknou nic o případném vědomém posunu textu během přetisku, ale nejsou bez významu: „zajímavá chyba“ (Alexandr Stich) vyjevuje, s čím je daný jev zaměnitelný a jakou může mít systémovou motivaci. Váha podobných nálezu pro interpretaci textu však závisí na frekvenci. V norimberském přetisku je prostých chyb velmi málo. Vyvozovat lze jediné (není to jistě nedůležité): tiskárna pracovala profesionálně a lapsů se v tomto tisku běžně nedopouštěla.

Příklad chyby učiněné v Náměšti a v Norimberku opravené: 1533: C1^v „**á**“ (spojka s omylem označenou vokalicou délkou) | 1543: B5^r „**á**“; 1533: I3^r „**quāqua<et>**“ | 1543: G3^v „**quanquam**“. Kombinace nejspíš sazečského nepochopení předlohy (nepochopení, že jde o latinské zájmeno) a opravy latinského pravopisu: 1533: D3^v „**Te [... te [... aput**“ | 1543: C6^r „**Té [... té [... apud**“. Zda jde o vědomou korekci, nepoznáme pro jeho izolovanost u tohoto případu: 1533: C2^v „**pijlně**“ | 1543: B6^v „**pilně**“.

2. NEPOCHOPENÍ PŘEDLOHY. Pro posouzení procesu přetisku důležitější než prosté tiskové chyby z nepozornosti jsou chyby vzniklé neporozuměním předloze. V norimberském přetisku náměšťské gramatiky nenajdeme takových případů mnoho, o to cennější nálezy to jsou. V podobné situaci jako přetiskovatelé mohli být při čtení (dekódování) textu také doboví čtenáři. Klíčové tedy je, kde se takové dekodovací chyby děly: jsou to místa, v nichž dobový pravopis, víceznačná formulace původního textu nebo jiné okolnosti znesnadňovaly porozumění.

Na hranici chyby a neporozumění předloze — nelze to rozhodnout — je tento případ: 1533: G1^v „**ne které věci lau cýfaře**“ | 1543: E5^v „**některé věci fú Cýfaře**“. Jde o těsný řádek, takže si nevšímejme tvaru slovesa *býti*, a možná bychom snahou uspořít místo (k tomu se vrátíme níže) vysvětlili i neprovedení mezislovní mezery; ale užití slitku <ně> rozhodně vede k nesprávnému čtení, které nezapadá do kontextu (má to být příklad, jak se nemá překládat). I na dalším místě můžeme váhat, zda jde o neporozumění předloze, nebo jen o mechanickou chybu v kladení liter: 1533: I2^r „**fwátek gitij páně**“ | 1543: G2^r „**fwátek gijti páně**“. Oba případy nás ale upozorňují na citlivá místa dobového pravopisu a reálného provedení tištěných textů: hranice slov a značení vokaliké délký. Změny v obou těchto oblastech snadno měnily a mění význam slov. Mezislovní mezery ale sloužily (a slouží) jako základní prostředek jak dosáhnout sazby na obou stranách zarovnané, a manipulovalo se tedy s nimi, v krajním případě se eliminovaly. A důsledné značení vokaliké délký, byť je vokaliká délká v češtině fonologická, nepatřilo k nezbytným rysům staršího českého knihtisku, mimo jiné proto, že vyžadovalo úpravu a rozšiřování písmových sad. Obě tato pole jsou tedy příkladem srážky požadavků technických a estetických s požadavkem pokud možno jednoznačného, nebo aspoň dostatečně jasného dekódování textu.

V norimberském tisku ale najdem i vzácné příklady nepochybnitelného nepochopení předlohy. Norimberský tisk se celkově snaží o modernizaci a normalizaci pravopisu své předlohy a vyhýbá se nepravdělnostem. Pravopisná modernizace ale může postavit na hlavu původní výklad týkající se pravopisu, jako se to stalo, srovnáme-li 1533: A4^r | 1543: A5^v: výklad o skupině liter <iey> („**pilnieyffij**“) je v přetisku nepochopitelný, protože ten „moderněji“ (a ne pod tlakem nedostatku liter, který ve staré české tiskárně často vedl k improvizaci a náhradám) tiskne slitek <ně> místo skupiny liter <nie> — skupina <iey>, o které je řeč ve výkladu, se tedy v příkladech vůbec nevyskytuje („**pilněgffij**“). V BLAHGRAM: 11^v jsou příklady opsány v norimberském, ortograficky nepochopeném kladení liter (BLAHOŠLAV 1991: 24). Nepřímo to svědčí o tom, že při opisu v BlahGram nejspíš nebyl původní náměštý tisk k dispozici ani „pro srovnání“, aby vysvětlil nesrozumitelné. Standardizaci tiskářského pravopisu a absenci problémů s nedostatkem liter s diakritiky pak dosvědčuje i pražská edice náměštý gramatiky 1588: došlo v ní ke stejnému „nepochopení“ vykládaného problému s <iey> jako v Norimberku 1543.

Do kategorie nepochopených ortografických příkladů můžeme v norimberském tisku 1543: A8^v řadit i příklad „**řekl**“, když má jít o exemplum nouzového označení <Ř> spřežkou verzály <R> a minuskule <ž>.

Abyste byl obraz vyvážený, je nutno podotknout, že norimberský přetisk jako celek je příkladem velmi dobrého chápání předlohy a chápání intencí „náměštých“ autorů. Projevuje se to znalým a korektním rozepisováním zkratk, českých, ale zvláště těch latinských, kterými je náměštý text znač-

ně kondenzován. Norimberští v souladu s postupně se prosazující tendencí zatěžovali text zkratkami méně než Náměšťští. Některá rozvedení nás poučí o norimberském čtení víceznačných náměšťských zkratk: 1533: C2^v „**t.**“ | 1543: B6^v „**totiž**“ — ne například „**to jest**“. Najdou se i okrajové příklady nepřesného rozvedení zkratky: např. 1533: D1^r „**nti**“ | 1543: C2^r „**nominatiui**“ (má být „**nominatiuus**“). Na některých případech rozvedení zkratk si uvědomíme dobové obtíže: 1533: D4^r „**Obiectō**“ | 1543: C7^r „**Obiectum**“ (se zbytečnou diakritikou). Podle jiných případů jako „**Declaratō**“ = „**Declaratio**“ by rozvedení mělo znít „**Obiectio**“, stejně jako 1533: E2^v.

3. STANDARDIZACE. Některé ze zaznamenaných změn jsou evidentně vědomé a dosvědčují standardizaci, ustalování zvyklostí tiskařského pravopisu a tvaroslovných preferencí. Nápadný je norimberský odstup od dativu plurálu maskulinních substantiv na *-om* ve prospěch varianty *-um* (k starobylé „krátké“ variantě *-om*, během 16. století postupně nejspíš vnímané jako regionální [srov. PORÁK 1983: 61n; k rozšíření v dialekttech BALHAR ET AL. 2002: 224nn]). Příklady začínají hned na titulním listě a pokračují průběžně: 1533: A1^r „**latinijkom**“ | 1543: A1^r „**Latinijkum**“; 1533: C3^v „**Pijfařom Literátom/ a žakom**“ | 1543: B8^r „**Pijfařum/ Literátum/ a žakum**“). Podobného druhu je úprava oblíbeného adverbia Náměšťských se zjednodušenou souhláskovou skupinou „**zadu**“ (= „zezadu“): např. 1533: B1^v „**zadu**“ (dvakrát) | 1543: A7^v „**z zadu**“. Najdou se i výjimky: 1543: A8^v „**zadu**“ zachováno. Úpravy najdeme i u jiných jevů, ale jejich malá četnost zamezuje úvahy o systematické intenci zásahů: 1533: A2^v „**kto**“ (předpokládáme, že jde jen o archaizující pravopis) | 1543: A2^v „**kdo**“. Více pozornosti přitáhne příklad pravopisného řešení běžného, ale konvencionalizovaného pro konkrétní slovo: 1533: B4^v „**něco**“ | 1543: B3^r „**nětco**“ (jde o řídký řádek, poslední na straně, totéž v pokračování věty v obou tiscích). Po obecněji zaměřené pozornosti, opřené o víc materiálu, volají i tyto příklady: 1533: B4^v „**prijteli**“ | 1543: B4^r „**Přýte-li**“; 1533: D4^r „**Horffijli**“ | 1543: C6^v „**Horffyli**“. Aby bylo jasné: nejde nám o úvahy o ypsilon a jota po <ř> nebo <š> (PORÁK 1983: 38nn), ale spíš o dobovou zaměnitelnost litery <y> a sprežky <ij>, v novogotických písmech (zvlášť ve fraktuře) nápadně tvarově blízkých. Jako jinde v tomto textu navrhuje hledat vysvětlení v typografii, a ne v ortografii nebo výslovnosti.

Standardizace se naopak netýkala například protetického *z-* v místě s nápadným kolísáním ve stejném slově: 1533: A3^v „**wolftřeyffij**“ a „**ofstřeyffijm**“ | 1543: A4^v střídání opakuje.

4. „HISTORICKÁ MLUVNICE“ I: případy očekávatelné. Historická lingvistika (a asi i literární historie) a ještě více ediční praxe je možná příliš zatížena snahou pozorovat dynamiku „diachronních“ změn, vidět pohyb v čase a potvrzovat si „vývojové řady“ a lineární pohyby. Takové zaměření vede k vyhledávání situací, kdy starší prvek A je „už“ nahrazen mladším prvkem B. Pořadí A–B je očekávatelné a přesvědčivost jeho nálezu v textu může zvý-

šit případná shoda s chronologií této změny udávanou v té které historické mluvnici. V našem přetisku bychom se v tomto smyslu měli radovat nad nálezem těchto rozdílů: 1533: A1^r „českú řeč“ (dvakrát) | 1543: A1^r „Cžeskau řeč“ (dvakrát); 1533: A2^r „Službu fwú“ | 1543: A2^r „Službu fwau“. Ale je to opravdu potvrzení představy o nahrazení starého dlouhého [ú] diftongem [ou] zapisovaným literami <au>? Oba případy se týkají jevu, který náměšťská mluvnice reguluje: chce diferencovat pomocí tvarů femininních „adjektiv“ zakončených -ou a -ú jinak stejně znějící akuzativy a instrumentály singuláru. Hned na titulní straně a na začátku dedikace se ukazuje, že zásadu rozlišovat tyto dva pády — ať to mělo být rozlišení jen grafické, nebo i ve výslovnosti — si při přetisku v Norimberku nevzali k srdci. Doklad nepřijetí nebo nedůsledného přijetí uměle konstruovaného pravidla Náměšťských ale nezaměňujeme za nějaký historický posun ve výslovnosti a v hláskosloví.

4. „HISTORICKÁ MLUVNICE“ 2: případy nabízející jiný pohled. Mnohem víc než k případům uvedeným v předcházejícím odstavci chceme přitáhnout pozornost k případům jiným, pro jistou optiku opačným, pro jinou souvisejícím: 1533: A3^v „fwúy“ | 1543: A4^r „fwuoy“ (na konci řádku se náročně dělí slovo); 1533: B1^v „rtúw“ | 1543: A7^r „rtuow“ (v řídkém řádku končícím na spojku „a“); 1533: B1^v „nemůž“ | 1543: A7^v „nemuož“ (řádek není řídký, ale nemusela být k dispozici akcentem opatřená litera) — stejně 1533: C1^r | 1543: B4^v, podobně 1533: C2^r | 1543: B5^v; 1533: B4^r „punctom“ (in margine antikvou:) „punctúw“ | 1543: B2^v „punktúm“, „punktouw“; 1533: E1^r „můžefs“ | 1543: C8^v „muožefs“; 1533: A2^v „čtauce“ | 1543: A2^v „čtúce“; 1533 B2^v „fau [...] znali“ | 1543: A8^v „fú [...] znali“ (rozdíl je právě v tomto pomocném slovesném tvaru, který náměšťská mluvnice kritizuje jako zbytečný); 1533: C2^r „budau“ | 1543: B5^v „budú“ (v těsném řádku); 1533: C2^v „s kuchyňkau latinau“ | 1543: B6^v „s kuchyňskou latinau“; 1533: C2^v „fwau blekotnostij“ | 1543: B6^r „fwú blekotnostij“ (tedy v instrumentálu, proti zásadě Philomathově).

Na okraj: zajímavý doklad sledované obměny <ú>/<au> najdeme v rukopisné *Grammatice české*: 1543: A5^r „Diphto<n>gus geft dwú hlafytých liter/ moc fwú držíjých“ (dvakrát <ú>, stejně jako 1533), ale BLAHOGRAM: 11^r má dvakrát <au> (BLAHOŠLAV 1991: 24). Zda jde o doklad obecně sdíleného čtení takového <ú> jako [ou], nebo náhodný omyl při přepisu (a při kterém), se těžko rozhoduje, protože původ a přesné stáří rukopisu nejsou jasné.

A ještě jedna dávka příkladů na obměnu podobného typu, o to výraznější, že nejde o střídání nějakých v různých časech nebo prostředích možných variant, ale o střídání běžného tvaru s hyperkorektní ortografickou variantou: zvrtné zájmeno *se* psané „fe“ a „gfe“ (PORÁK 1983: 17). Náměšťská mluvnice se shodou okolností vyjadřuje i o jevu, který k hyperkorektnosti nejspíš vedl — o *j-* v tvarech slovesa *býti* vykládá, že je to fenomén pravopisný (nevyslovovaný) a trochu zbytečný (1533: B1^v). Důležité doklady: 1533: B1^v „fe“ (dvakrát) | 1543: A8^r „gfe“ (dvakrát; je to poslední řádek stránky, i s oběma literami

<g> navíc pořád relativně řídký); 1533: D3^v „**Iát fe ne zapomenu**“ | 1543: C6^r „**Yát gfe nezapomenu**“ (mimořádně prázdný řádek) — podobně o řádek níž; 1533: F3^r „**diwijm fe**“ | 1543: E1^v „**diwijm gfe**“ (velmi volný první řádek odstavce).

Proč uvádím zrovna příklady takovýchto obměn? Výše už bylo naznačeno, že k některým rozdílům mezi přetiskem a jeho předlohou mohlo dojít z pohrutek pro historického lingvistu a literárního badatele dosud jaksi nízkých, pod prahem vnímání jeho oboru: ani z vnitřních jazykových důvodů (hláskový systém), ani z důvodů stylistických, ale aby se vyřešilo uspořádání liter v řádku, jehož délka je pevně dána šíří zrcadla tiskové strany.

Na konci roku 2003 byla dána do tisku edice dvou jazykových knížek (mluvnice BENEGRAM1577 a jakéhosi „etymologického“ slovníku) Matouše Benešovského-Philonoma (BENEŠOVSKÝ 2003). Edice podává transliterovaný text a respektuje i zalomení řádků v tiscích. Při její přípravě jsem si uvědomil jednu podstatnou vlastnost starých tisků vůbec. Na rozdíl od starého tisku, kde byl text zarovnán na první pohled snadno z obou stran, vycházely řádky edice při zarovnání na levý praporek nesterpně dlouhé. Sazeč musel při práci výrazně manipulovat s postavením liter na řádku, hlavně s mezislovními mezerami. Aby se řádek v požadované délce zaplnil rovnoměrně, mohl sazeč nejen zvětšovat a zmenšovat mezery (změna pod prahem vnímání filologického čtení textu) a vynechávat nebo přidávat slova (naopak jev filologií sledovaný a často interpretovaný ve vyšší, významové rovině), ale taky volit mezi variantami stejných slov na rovině hláskoslovné a pravopisné s různým počtem písmen (jev ve filologii nevnímáný a pro jiné obory nepodstatný). Charakter změn (hláskosloví/pravopis) přitom není snadno určitelný a jejich posouzení vyžaduje, abychom se do jisté míry vzdali zkušenosti s pozdějším, jednoznačnějším dekódováním textu zapsaného českým pravopisem, návyku plně „zvukově“ důvěřovat tomu, co vidíme vytištěné.

Vědomostí nabytých v školské historické mluvnici se vzdávat nemusíme; ale musíme historické mluvnice číst přesně. Dobře rozlišují mezi změnami ve výslovnosti a setrvačným grafickým záznamem. Miroslav Komárek například poznamenává: „Bylo by ovšem mylné podle výskytu diftongisace *y > ej* v psaných památkách soudit o postupu této změny v mluveném jazyce. Psaný jazyk se zde zřejmě [tomu rozumějme postaru: = „evidentně“, ne „asi“; pozn. OK] vzdaloval od normy jazyka mluveného, lidového. Dá se předpokládat, že kolem r. 1500 a snad ještě dříve byla změna *y > ej* zcela provedena na většině českého jazykového území“ (KOMÁREK 1958: 144). O související změně starého *ú* píše Arnošt Lamprecht, že „se provádí v XV. století. V grafice v té době převažuje *uo* [...] a drží se v písmě podobně jako *ie* až do poloviny XVI. století. Zdá se však, že ve výslovnosti byla změna provedena již v průběhu XV. století, a to před jeho koncem, jak o tom svědčí četné chybné doklady psaní (např. *neodstupouy*...“ (BAUER — LAMPRECHT — ŠLOSAR 1986: 113n [pasáž Lamprechtova]). Formulace jsou sice oslabovány obraty jako *dá se před-*

pokládat nebo *zdá se*, ale základ sdělení je jasný: řeč je o událostech do konce 15. století a svědecká hodnota grafiky 16. století pro hláskoslovné procesy se dává do závorky. Lamprechtem uvedený příklad nakonec souvisí s příklady citovanými výše z náměšťské mluvnice, nebo třeba s příkladem z *Melantrichovy bible* 1549: *spe gaudentes* = „**w naděgi fe raduogte**“ (Řím 12,12), tedy s příkladem stejného sekundárního dloužení *radújete se*.

Zvlášť nápadné byly u zmíněného Benešovského případy, kdy stála v textu litera <ú> na místě očekávané kombinace <a> a <u> — v osmdesátých letech 16. století! Proto jsem pak po čase při transkripci čili převodu textu do pravopisné podoby dnešní s předpokládanou stejnou nebo podobnou výslovností s lehkým srdcem přepisoval Philonomovy časoměrné verše podle předpokládané výslovnosti [ou], i když jsem v tisku viděl <ú> (BENEGRAM1577: A5^v; KOUPIL 2015a: 226 [i v prvním vydání s vročením 2007]).

Podněty podobného druhu jsem dále zaznamenal v knihovědě, pokud vystupovala z oboru registrace a detailní deskripce tisků směrem k sousedním oborům. Na stránkách tohoto časopisu byla otištěna apelativní slova Petra Voita, který v rozhovoru volal na filology jazykového i literárního zaměření, aby brali v potaz i technický, technologií dobového tisku daný rozměr ortografie v 16. století: „Mohu zkoumat změny pravopisu mezi polovinou 15. a polovinou 16. století a vytvářet si na ně jakési akademické názory, ale neberu-li v úvahu, že pravopis byl v poslední fázi stvrzován řemeslným umem sazeče, který se řídil základním zákonem udržet pravý okraj stránkové sazby, jsou mé náhledy odtrženy od praxe. Jakmile totiž sazeči na konci řádku zůstala mezera, tak se vrátil a se sazbou nakládal jako s tahací harmonikou. Kde to bylo možné, tak buď písmeno ubral, nebo zase přidal“ (VOIT 2011: 249n). Při popisu nově objeveného tisku veršované skladby *Rozmlúvanie Smrti s člověkem a člověka se Smrtí* ostatně Petr Voit uvažoval tímto směrem už poměrně dávno — podnět však bohužel nebyl využit a formulován z lingvistického hlediska (VOIT 1986: 170).

Jan Linka vydal nedávno Hájkovu kroniku, text ze stejné doby jako norimberský přetisk náměšťské mluvnice. Potýkal se s problémy, které do jisté míry spadají do námi sledované oblasti „zvukové“ interpretace starého typografického provedení textu a v ediční poznámce přinesl dva příklady, které dokládají nejen užití psaných variant v obráceném chronologickém pořadí, ale i užití variant s chybnou analogií: *ruocho* (= roucho) a *kteruož* (= kterouž [LINKA 2013: 1421]). Nejsou to prostá přehození liter (muselo by tam stát <ua>), nýbrž doklady o tom, že flexibilita a tolerovatelná variantnost dobové typografie by neměla být prostě přenášena do naší dnešní představy o „zvukovém provedení“. Myslíme nejen na tyto jasné, extrémní případy, ale na mnohé jiné, skryté v zásuvce možných archaismů a kolísání.

Při porovnávání tisků náměšťské mluvnice z let 1533 a 1543 se tyto otázky vrátily. Aby byla věc jasná a nezaměňovaly se otázky hláskoslovné a pravopisné, vybral jsem výše příklady, které z hláskoslovného hlediska mají na stejném mís-

tě v textu v letech 1533 a 1543 chronologicky obrácené pořadí a rozdílný počet liter — a sledoval jsem, jak zaplněný byl řádek, v němž se jev vyskytoval. Hlavní zisk z komparace vydání náměšťské mluvnice v Norimberku 1543 s původním tiskem náměšťským se nakonec netýká obsahu a slovní dikce textu, ale překvapivě — právě vzhledem k jasné intenci původní text přetisknout v jiné grafické úpravě přesně (i ortograficky) — vlastností tiskařského pravopisu v první polovině 16. století obecně: najdeme tu výrazné a od jiných diferencí očištěné případy manipulace s délkou řádku, které nemůžeme zaměňovat za doklady nějakých vyslovovaných variant. Právě proto jsou důležité příklady zvrtného zájmena *se*: asi nikdo nebude „*gfe*“ vydávat za svědectví o výslovnostní variaci. Tento jev (a jevy podobně jednoznačně vyložitelné) by proto mohl být indikátorem, jak intenzivně ten který sazeč textu, případně přetisku textu, využíval možnosti různě dlouhých ortografických variant slov k manipulaci s délkou řádku.

Délku řádku ovlivňuje ještě jeden druh změn: práce se zkratkami. Zatímco náměšťský tiskař sáhl při manipulaci vedoucí k žádoucím zaplnění řádků spíš po zkratce, norimberský po zdánlivě hláskově odlišné, ve skutečnosti však nejspíš jen ortografické variantě slov téhož textu.

Při zkoumání hláskosloví a pravopisu češtiny (nejen) 16. století tak vyvstává mnoho otázek. Když se v hláskosloví vezme vážně představa o variantách neposkládaných lineárně za sebe, ale existujících vedle sebe a „soutěžících“ vzájemně o sociálněkomunikační prestiž (jako dnešní mluvené varianty, reliktů dialektů, městské mluvy, mluvy různých skupin a prostředí), musíme být zneklidněni. A připustíme-li zároveň, že není vždycky jisté, co je jen ortografická změna a co už svědectví o odlišném zvukovém provedení slova, stojíme na hranici opravdu nepřehledného terénu.

Jaké má takový náhled na dobové tiskem šířené české texty dopad? Jaroslav Porák konstatoval: „Kolem pol. 16. st. se tedy pro označení našeho dlouhého *u* užívá v tiscích těchto liter a spřežek: *uo* (je nejběžnější), *u*, *ú*, *ũ*, ojediněle *ü*, *û* s nadepsanou literkou *e*. V témž tisku se vedle sebe užívá dvou, tří i více možností“ (PORÁK 1983: 64). Za nenápadnou formulaci je skryt revoluční nápad: čtème zápis „**Buoh**“ (nebo „**Buh**“, „**Büh**“ a „**Büh**“) v dané době [bűch]. To konvenční ediční technika nedělá — i když se zaštiťuje tradiční zásadou reprodukovat předpokládanou dobovou výslovnost, přepsat tištěné <uo> jako „*ũ*“ se odváží asi menšina editorů textů 16. století.

Nejde mi tu ale o edice: editoři a editorky tak transkribují text proto, že předpokládají, že tak byl čten, často předpokládají, že kolísání v tiscích je přímým dokladem procesů, které znají z historické mluvnice. Jenže historické mluvnice tyto procesy, jak jsme viděli, situují do časů starších, do 14. a 15. století. V tiscích podle mého názoru tato kolísání často zachycují spíš volnější možnost pravopisného kódování a dokládají tak jednu z vlastností psaného jazyka oproti mluvenému: jak to známe i z mnoha jazyků dnešních,

pravopis uchovává paměť na mnohé, co už v synchronní mluvě nemáme, jsou to tedy spíše stíny starších hláskových změn, pradávných bojů hluk, vyhasla ohně kouř. Nelze-li ale v kolísání podobného typu nahlížet přímo historické hláskoslovné změny, zbývá nám něco jiného než nejistota nebo neurčitelnost? Doufáme, že ano. Pozornost by snad mohl přitáhnout poměr mezi kódovacími a dekódovacími pravopisnými pravidly a jejich volnost nebo ovlivňování různými faktory — tedy to, co Josef Vachek pojmenovává *výslovnost* (pravidla pro zvukovou interpretaci zapsaného textu) a *pravopis* (pravidla pro zápis mluveného projevu). Dobový vzdělanec je ve své mluvně-psací „bilingvističnosti“ ovládá a uplatňuje je při přechodu z jednoho „jazyka“ do druhého (VACHEK 1942: 278). Vachek zdůrazňuje, že extrémem „jazyka psaného“ je „jazyk tištěný“ (IDEM 2005: hesla mluvený jazyk, psaný jazyk; tištěný jazyk) — tento fenomén se po skromných začátcích v 15. století pro češtinu etabloje v 16. století. Cílem této úvahy není ani přezkoumávat tvrzení historické gramatiky (jí sledovaný děj se v dané věci odehrál podle mého dřív), ani pokračovat v (prakticky neukončitelných a spíš praktických) debatách o (transkripčních) edičních technikách, ale přispět k rozpoznání prostoru „mezi“ těmito póly. Tam má snad své místo pravopis/výslovnost (kódování/dekódování) se svými teoretickými aspekty a tam má místo typografie jako limit lingvistiky. Obrana tohoto prostoru proti záborům zprava i zleva snad může zpětně pomoci jak historické gramatice (tohle není její látka, tohle už není doklad), tak ediční praxi (tohle nelze rozhodnout historicky a je to věc praktického zaměření edice, tudy nelze jít „zkratkou“ do historické mluvnice).

Můžeme ale udělat ještě další kroky? Můžeme i slovo „**takowú**“ v českém tisku z 16. století číst [takovou] a přepisovat „takovou“? (To se týká i náměštské gramatiky: myslí u femininních adjektivních „akuzativů“ a „instrumentálů“ jen na psaní, nebo i na čtení?) Vždyť zvrtné „**gfe**“ budeme číst [se] a přepisovat (nejspíš, shodněme se: nevytvářejme novou realitu podle „čti, jak je psáno“) „se“. Je to stejný případ? A ještě jeden krok, který možná zarazí a rád bych ho rozpracoval s příslušnými doklady samostatně: nelze takto nahlížet i na varianty *mladý/mladej*? To jest: lze-li číst <uo> jako [ú] (Porák) a případně některé <ú> jako [ou], neskrývá se taky v každém <ý> možnost čtení [í] i [ej] a v mnohém <ey> apod. [ej] i [í]? A jaký byl v dějinách češtiny význam výše zmíněné tendence „čti, jak je psáno“? Nezesilovala se? Nezmenšovala původní víceznačnost kódování ve prospěch jednoznačnosti? „Někdy — a ne právě zřídka — setkáváme se i s přímým vlivem jazyka psaného na jazyk mluvený“ (VACHEK 1942: 279).

V úvaze o rodící se kulturní češtině raného novověku a přímé předchůdkyni dnešní kodifikované češtiny, v konstrukci obsahující nova et vetera, „staré“ dlouhé <ý> = [í] a zároveň „nové“ <au>/<ou> = [ou], mohou být inspirativní poznámky Josefa Vachka týkající se vyváženosti systému fonémů češtiny 20. století (IDEM 1968: 39nn). Opírají se o tradiční historické mluvnice (KOMÁREK 1958: 147nn; srov. BAUER — LAMPRECHT — ŠLOSAR 1986: 107nn [pasáž

Lamprechtova]], ale interpretují data vlastně jinak. Úkolem budoucího studia musí být spojení úvah s historickými daty a dobovými testimonii — ať to povede k jakémukoli výsledku.

Nemusíme asi v literárněvědném časopise zdůrazňovat, jaké dopady by potvrzení i vyvrácení nadnesených úvah mělo pro ediční praxi nakládající se staršími českými texty.

K závěru této pasáže použijeme slova samotné náměšťské gramatiky. Když popisuje nakládání s <ú> a <au> ve starším českém biblickém tisku, obviňuje jeho tiskaře, že ty litery zaměňovali a „**imprymowali**“, „**yakoby w tom žádného rozdiļu nebylo**“ (1533: C4^v). Důležitá formulace dosvědčuje kritizovaný úzus, tedy to, že v tom opravdu pro mnoho uživatelů rozdíl nebyl. A také je řeč o tisku, ne o mluvení. Z výše uvedených příkladů je jasné, že už přetiskovatelé náměšťské gramatiky v Norimberku zase kritizované konvence využili a zaměňovali <ú>/<au>, když se to hodilo k žádoucímu zaplnění řádku. Někdo z uživatelů přetisku četl stesky Náměšťských pozorně a ortografii norimberské tiskárny opravil: 1533: D1^r „**Takowú proměnu**“ (akuzativ) | 1543: C2^r „**Takowau**“ — v jediném známém exempláři je „a“ perem přeškrtnuto! Někdo si tedy vzal k srdci radu vyslovenou o dva odstavce výš a opravil si akuzativ podle doporučení Philomathova. Otázka obecná zní: co všechno v dobové typografii a ortografii využívalo variace literního skladu, i když přitom ve výslovnosti žádného rozdílu nebylo? A naopak zase: co všechno se mohlo číst vícerym způsobem, i když se to tisklo/psalo stejně? Aby nedošlo k omylu: nechceme tvrdit, že mezi **dobru** a **dobrau** nebyl rozdíl, ale spíš že je na základě dochovaného vytištěného textu obtížné o tom něco přesnějšího říkat, protože nemusí být zjevná motivace rozdílu u tiskaře a pak taky motivace čtenáře, který mohl mít své zvyklosti. Zdá se, že přístup předpokládající jednoduše, že sazeč vždy „požadoval“ čtenářskou realizaci podle toho, jak nakladl litery, a čtenář vždy přečetl nakladené litery, jako je čteme my, nepočítá s volnějšími pravidly jak pravopisného kódování (sazeč), tak dekodování (čtenář).

Už několikrát jsme se dotkli vytěžitelnosti norimberského tisku náměšťské gramatiky pro zkoumání rukopisu *Grammatika česká* spojovaného s Janem Blahoslavem. Platí-li, co bylo napsáno na konci části I, je nutné poprvé aspoň nastínit, nač se musí obhléd tisku a jeho opisu v BlahGram zaměřit. Zůstaneme tentokrát jen u toho, ale neměli bychom vynechat zmínku o okruhu návazných problémů.

Výše jsme konstatovali, že už v Norimberku skončil náměšťský experiment s verzálovými antikvovými titulky. Nahradily je frakturové titulky české a antikvové latinské, které nám připadají nenápadné a jaksí nezajímavé, dokud nenahlédneme do rukopisu BlahGram. Ten náhled nejprve vysvětlí jeden fakt a poté možná vyvolá znepokojivé otázky. Vysvětlí, čím jsou inspirovány kaligrafické titulky rukopisné mluvnice: ano, perem jsou tu napodobeny norimberské litery tiskové, a to frakturou i antikvou. Toto vysvětlení je nasnadě, ale

skrývá v sobě problém, vezmeme-li vážně tvrzení Jindřicha Šilhana ze sedmdesátých let 20. století, že papír, na němž je *Grammatika česká* opsána, pochází z doby kolem roku 1670 (ŠILHAN 1977); muselo by jít o opis staršího rukopisu. Kdyby to byla pravda, vysvětlíme nápodobu norimberského tisku v BlahGram buď tak, že opisovač měl stále norimberské vydání k dispozici (exempláře jsou dnes u nás *Knihopisem* nezaznamenané!), anebo rukopisnou předlohu doslova obkresloval a napodobil kaligrafickou nápodobu tak dobře, že typografickou předlohu předlohy ve výsledku dobře rozpoznáme i dnes. Můžeme ještě myslet na možnost práce s dalšími vydáními náměšťské gramatiky... Ale než se někdo pustí do hypotéz, voláme po revizi závěrů Jindřicha Šilhana. Zdá se, že toto zjištění má pro rekonstrukci celé textové historie BlahGram kardinální důležitost.

S rukopisem BlahGram souvisí ještě jedna otázka. Vydání 1543, jak jsme konstatovali, použilo na titulní straně borduru a ta zmenšila prostor pro text titulu. To je snad důvod rozdílného znění sapfické strofy, která je jakousi dobovou reklamou lákající k četbě následující mluvnice. V roce 1533 se čte text neporušený (napodobujeme i zalomení řádků):

**„Ktožkoli žádáfs česky řádně čijfti
přáti: y z latiny chcefs vykládati
Máfs tyto z nowa vydané s pilnoftij
knijžky přčijfti“ (A1^r).**

V roce 1543 čteme text komprimovaný, zkrácený a skoro by se řeklo převedený do prózy, využívající celé řádky:

**„Kdožkoli žádáfs česky řádně čijfti/ přáti
y z Latiny vykládati/ máfs tyto z nowa
vydané Knijžky s pilnoftij přčijfti“ (A1^r).**

Byl-li deklarovanou předlohou BlahGram tisk norimberský, zaskočí v ní čtení, doprovazené navíc komentářem, který dává najevo, že opisující pochopil, že jde o sapfickou strofu:

**„Kdožkoli žádáš česky řádně čísti,
psáti, i z latiny chceš vykládati,
máš tyto znova vydané s pilností
knížky přčísti“ (BLAHOSLAV 1991: 19, podle BLAHGRAM: 6^r).**

V rukopise sice není text zalomen na konci řádek sapfické strofy jako v edici, ale znění je evidentně rekonstruováno a v komentáři se mluví o tom, že jde o *Sapphicum carmen*. Vysvětlení není snadné. Autor buď opisoval norimberské vydání gramatiky a kolacionoval je s náměšťským (tuto možnost jsme výše,

u nepochopených příkladů na sekvenci liter <niey>, spíš vylučovali), nebo byl tak důvtipný, že dokázal odhadnout, co bylo v Norimberku vynecháno a co přehozeno, ale nestálo mu za to odhalené zkomolení komentovat... Nebo existuje ještě jiné vysvětlení? V citátu zaujme detail, že i když má náměštský i norimberský tisk *latíny* (s dlouhým vokálem), BlahGram čte „latiny“ (v rukopise „Latiny“). A stejně krátký vokál najdeme i na titulní straně Nám-Gram1588. V úvahu přichází i málo pravděpodobná (nákladná) možnost, že si chyby všiml už někdo v Norimberku a část nákladu byla opatřena novým, opraveným titulním listem — jeden z těchto výtisků by pak mohl být předlohou pro opis v BlahGram, ale nám se nedochoval.

U BlahGram tedy zůstaneme u těchto prvních znepokojení — ve srovnání nutno pokračovat. Otázky a úkoly ale nekončí. Když bylo jmenováno vydání pražské z roku 1588, srovnáme i jeho fol. A2^r s norimberským tiskem na tom-též foliu. Kdybychom měli z obou knih jen tuto stranu, museli bychom pražské vydání považovat za nápodobu vydání norimberského (srov. i střídání *lejkom–latiníkům* v titulu!) — a přitom se obě vydání prohlašují v explicitu za vydání druhá a to pražské u Dačického nedeclaruje, že by jeho tvůrci měli povědomost o norimberském.

To jsou opravdu jen náznaky toho, co jiného — kromě srovnání s náměštským tiskem 1533 — je zapotřebí udělat s nově poznaným tiskem norimberským 1543.

IV.

Anglická *Wikipedie* uvádí jako první událost vědeckého života v roce 1543 vydání spisu Mikuláše Koperníka *De revolutionibus orbium coelestium libri VI*, které nabídlo matematické důkazy pro heliocentrické chápání vesmíru. Došlo k němu u tiskaře Johanna Petreia v Norimberku. Nechceme sice tvrdit, že potvrzení existence norimberského vydání náměštské mluvnice znamená zásadní rekompozici, „koperníkovský obrat“ bohemistických představ o dějinách žánru gramatiky v české kulturní minulosti — ale je to přinejmenším doplnění významného a chybějícího kamene do mozaiky. Zprávu o neznámých českých gramatikách 16. nebo 17. století jistě nebudeme moci podávat často.

Pokusme se předcházející zjištění a otázky sumírovat v bodech:

- V Norimberku vyšel v roce 1543 text slovně shodný s náměštským; nebyl to ale stránkový přetisk a nebyly v něm opakované experimenty s užitím antikvy pro češtinu.
- Güntherova norimberská tiskárna napodobila text v zásadě i pravopisně (včetně kolísání), až na detaily mu dobře rozuměla, nepoužívala tolik zkratk, víckrát sahala po verzálkách na začátku slova.
- Pro nečetné odchylky od pravopisu náměštské edice musely být podle našeho přesvědčení důvody: někdy to byla pravopisná modernizace, ja-

kou jsme zaznamenali u nemístné náhrady „n^{iey}“ > „n^{ěy}“, jindy se jako nejpravděpodobnější jeví vysvětlení, že pravopisné varianty sloužily jako pomůcka pro rovnoměrnější zaplnění řádků literami; podobně bylo možné využít rozepisování/nerozepisování zkratk.

A zbývají otázky. Nejprve obecné:

- Ohledávání konkrétního případu profesionálně provedeného přetisku přináší otázky nad hranicemi „hláskových dějin“. České historické mluvnice mají zaostřeno na 14. století, okraj zobrazovaného pole je vždy jen načrtnutý, neostrý, dozracena. Impozantní Porákových začátek „raněnověšské“ mluvnice opřené o kvantitativní průzkum tisků a dobových mluvnic (PORÁK 1983) nemohl po autorově smrti pokračovat. Ale ani ten asi ještě dostatečně nepřihlížel k tiskárenské praxi a danostem fyzického vzniku knih. Tíha materiálu jako by teď velela sestoupit z abstrakce pravopisných systémů do nižších pater praktického „kódování“ v tiskárnách a při ručním psaní a „dekódování“ v dobové čtenářské technice. Není to jednoduchý úkol a filologie ani knihověda na něj nestačí samy.
- Otazníky jsme si také napsali nad transkripční ediční praxi textů 16. až 18. století. Jsme si opravdu tak jisti, že když čteme starý tisk a známe jeho „pravopisný systém“, čteme ho stejně jako dobový čtenář, a tedy ho transkribujeme naším dnešním pravopisem správně? Zůstává po-
dezření, že některé grafické jednotky se mohly číst vícero způsobem a naopak variující grafické jednotky způsobem jedním. Věc opět vyžaduje, abychom ji zkoumali a případně vyvodili praktické důsledky v edicích. Přinejmenším se nabízí jistá svoboda: se „zněním“ starších textů je to skoro jistě složitější, než se dlouho zdálo, a v některých nejistotách dlužno chtět nechtět setrvat; ale možná **právě to** umožňuje volit techniku víc podle aktuálního účelu edice než mířit na pomyslný jediný možný terč vědecky dokazatelné historické „zvukové“ věrnosti.
- Obecný výtežek provedené komparace vede i k zamyšlení nad možnostmi a mezemi rekonstrukce „čtenářské techniky“ v 16. století. Techniku dekódování starého českého tištěného textu nám mohou ukázat právě podobné přetisky.
- Na závěr konkrétní dluh: s norimberským textem nutno srovnat *Grammatiku českou* (BlahGram) a pražský přetisk náměšťské gramatiky 1588. U BlahGram je zapotřebí znova prověřit, na jak starém papíře je vlastně přepsána, a z které doby tedy může opis pocházet (terminus a quo).

Text vznikl v rámci projektu MK ČR č. DF12Po1OVVo28 „Informační technologie ve službách jazykového kulturního bohatství (IT JAKUB)“.

Prameny

Zkratky mluvníc

BeneGram1577 = BENEŠOVSKÝ, Matouš

1577 *Grammatica Bohemica, studiosis eius linguae utilissima = Grammatyka česká, milovníkům téhož jazyku velmi užitečná* (Staré Město pražské: Jiřík Jakubův Dačický) (KOUPIIL 2015b: č. 16/09)

BlahGram = BLAHOSLAV, Jan

ok. 1670 *Grammatica česká, od kněze Beneše Optáta a od kněze Václava Filomátesa předešlých let vydaná a nyní od I. B. P. pozysvětlená, nemalo i napravená a porozšířená* (rukopis MZK Brno [Rkp II4] z doby snad kolem roku 1670 [text do roku 1571]) (KOUPIIL 2015b: č. 16/08)

NámGram1533 = OPTÁT, Beneš — GZEL, Petr — PHILOMATHES, Václav

1533 *Grammatyka česká v dvojí stránce: orthographia předkem, kteráž učí českú řeč právě a vlastně psáti i čísti (ta se i lejkom hodí); etymologia potom, kteráž učí českou řeč právě a vlastně mluvit i z latiny cykládati (ta samým latiníkom přísluší)* (Náměšt nad Oslavou: Kašpar Aorg) (KOUPIIL 2015b: č. 16/04)

NámGram1588 = OPTÁT, Beneš — GZEL, Petr — PHILOMATHES, Václav

1588 *Grammatyka česká v dvojí stránce: orthographia předkem, kteráž učí českú řeč právě a vlastně psáti i čísti (ta se i lejkom hodí); etymologia potom, kteráž učí českou řeč právě a vlastně mluvit i z latiny cykládati (ta samým latiníkům přísluší): kdožkoli žádáš česky řádně čísti, psáti i z latiny chceš cykládati, máš tyto znova vydané s pilností knížky přečísti* (Staré Město pražské: Jiřík Jakubův Dačický) (KOUPIIL 2015b: č. 16/10)

NámGram1643 = OPTÁT, Beneš — GZEL, Petr — PHILOMATHES, Václav

1643 *Česká grammatyka sedmerou stránku v sobě obsahující, po třetí na světlo vydaná* (Praha: Tiskárna jezuitská) (KOUPIIL 2015b: č. 17/04)

OptatIsag1535 = OPTÁT, Beneš — GZEL, Petr

1535 *Isagogicon, jenž jest první uvedení každému počínajícímu se učít, a to ku poznání dvojího, každému velmi potřebného umění: ortografii předkem, kdež se ukazuje české řeči pravé a mírné psaní i čtení, jak kdo má řádně psáti i čísti; arithmetiky potom, kdež se oznamuje umění mírného a snadného počítání, jak kdo všeliké počty mírně a snadně má činiti* (Náměšt nad Oslavou: Jan Pytlík z Dvořišť) (KOUPIIL 2015b: č. 16/05)

BENEŠOVSKÝ, Matouš, zvaný Philonomus

2003 *Grammatica Bohemica. Knížka slov českých vyložených*; ed. Ondřej Koupil (Praha: KLP)

[BLAHOSLAV, Jan]

1857 *Jana Blahoslawa Grammatika Česká dokonaná I. 1571, do níž wložen text grammatiky Beneše Optáta z Telče, Petra Gzella z Prahy a Wáclawa Philomathesa z Jinářichowa Hradce podle wydání Normberského 1543*; edd. Ignác Hradil a Josef Jireček (Viedeň: L. Grund; dostupné jako eKniha Google)

1991 *Gramatika česká Jana Blahoslava*; edd. Mirek Čejka a Dušan Šlosar, přel. Jana Nechutová (Brno: Masarykova univerzita)

OPTÁT, Beneš — GZEL, Petr — PHILOMATHES, Václav

1974 *Grammatyka Česká. Die Ausgaben von 1533 und 1588*; ed. Gerd Freidhof (Frankfurt am Main aj.: Kubon & Sagner)

Literatura

BALHAR, Jan et al.

2002 *Český jazykový atlas 4* (Praha: Academia)

BAUER, Jaroslav — LAMPRECHT, Arnošt — ŠLOSAR, Dušan

1986 *Historická mluvnice češtiny* (Praha: Státní pedagogické nakladatelství)

DITTMANN, Robert

2012 „The Czech New Testament of 1533“; *Sborník Národního muzea v Praze*, řada C — literární historie, sv. 57, č. 3, s. 95–102

[DOBROWSKY, Joseph]

1780 „Bibliothekarische Schätze“; in *Böhmische Litteratur auf das Jahr 1780* II/3 (Prag: Mangoldische Buchhandlung; dostupné jako eKniha Google), s. 160–166

KAŠPAR, Jaroslav

1974 „Úvedení humanistického písma o češtině“; *Archivní časopis* XXIV, s. 25–35

KOMÁREK, Miroslav

1958 *Historická mluvnice česká I. Hláskosloví* (Praha: Státní pedagogické nakladatelství)

KOUPIL, Ondřej

2015a *Grammatykáři. Jazyková a kulturní reflexe češtiny 1533–1672*; 2. vyd. (Praha: Karolinum)

2015b *Grammatyka Česka. Mluvnice češtiny v 16. až 19. století (katalog výstavy)* (Praha: Akropolis)

KUČERA, Karel

1983 „Spojení typu Ezopů pes v češtině 16. a 17. století“; in *Acta Universitatis Carolinae — Philologica* 3–5/1978. *Slavica Pragensia* XXI (Praha: Univerzita Karlova), s. 231–234

LINKA, Jan

2013 „Kronika česká jako obhajoba řádu (ediční poznámka)“; in Václav Hájek z Libočan: *Kronika česká*; ed. idem (Praha: Academia), s. 1383–1427

MUZIKA, František

2005 *Krásné písmo ve vývoji latinky II*; 2. vyd. (Praha/Litomyšl: Paseka)

PORÁK, Jaroslav

1983 *Humanistická čeština. Hláskosloví a pravopis* (Praha: Univerzita Karlova)

SCHIMEK, Maximilian

1785 *Handbuch für einen Lehrer der böhmischen Literatur* (Wien: Ch. F. Wappler)

VACHEK, Josef

1942 „Psaný jazyk a pravopis“; in Bohuslav Havránek a Jan Mukařovský (edd.): *Čtení o jazyce a poesii I* (Praha: Vydavatelstvo Družstevní práce), s. 229–306

1968 *Dynamika fonologického systému současné spisovné češtiny* (Praha: Academia)

2005 *Lingvistický slovník Pražské školy*; přel. Vladimír Petkevič a Jaromír Tláškal (Praha: Karolinum)

VOIT, Petr

- 1986** „Nové pohledy na veršovanou skladbu Rozmlouvání člověka se Smrtí“; *Listy filologické* CIX, s. 166–174
- 2008** *Encyklopedie knihy. Starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století I–II*; 2. vyd. (Praha: Libri)
- 2010** „Role Norimberku při utváření české a moravské knižní kultury první poloviny 16. století“; in Olga Fejtová, Václav Ledvinka a Jiří Pešek (edd.): *Ztracená blízkost: Praha–Norimberk v proměnách staletí* (Praha: Scriptorium), s. 389–457
- 2011a** „Tiskové písmo Čech a Moravy první poloviny 16. století“; *Bibliotheca Strahoviensis* 10, s. 105–184
- 2011b** „Udržet pravý okraj stránkové sazby: (od literární historie k samostudiu): rozhovor s Petrem Voitem“; *Česká literatura* LIX, s. 242–261
- 2013** *Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí I. Severinsko-kosořská dynastie 1488–1557* (Praha: KLP)

Résumé

In a Munich University library catalogue, Petr Voit has found that the second edition of the first grammar of Czech by Beneš Optát, Petr Gzel and Václav Philomath *Grammatyka česká* (1533), published in Nuremberg in 1543 is not missing, and that a unique (as far as we currently know) preserved copy can be found in this fonds under shelf no. 0014/W 8 Philol. 748#1. The aim of this study is to present previous reports on this second edition of the grammar in the literature (I), to describe the preserved Munich copy (II), to compare it with the first edition, and to indicate the options for interpreting and comparing with others, particularly the transcription of the Nuremberg edition in *Gramatika česká* by Jan Blahoslav (III). The conclusion summarizes the issue in several points and questions — relating to the prints under comparison and the difference between a) the phonology (historical grammar) in the 16th century printed texts; b) the orthography and typography in the 16th century printed texts; and c) the publishing technology appropriate for 16th century Czech texts. Not least, questions are formulated on the *Grammatika česká* manuscript (IV).

Klíčová slova / Keywords

Beneš Optát — Petr Gzel — Václav Philomathes — Jan Blahoslav — mluvnice češtiny — 16. století
 Beneš Optát — Petr Gzel — Václav Philomathes — Jan Blahoslav —
 Czech grammar — 16th century